

JACEK NOWAK SAC
Instytut Nauk Teologicznych UKSW
Wydział Teologiczny UKSW
ORCID: 0000-0001-5722-162X

Liturgia w *Liber Pontificalis*

The liturgy in “*Liber Pontificalis*”

Abstract

The article *The liturgy in “Liber Pontificalis”* starts with a depiction of the history of the *Liber Pontificalis*, which shows that the book had more than one author. The elaboration is divided into 5 parts: 1. The Holy Mass; 2. The Sacrament of Holy Orders; 3. The liturgical year; 4. Liturgical space; 5. Other phenomena associated with liturgy. Four parts contain issues which are grouped thematically, because they form a certain whole, whereas the last part encompasses issues appearing in single entries. The critical approach to the *Liber Pontificalis*, in the juxtaposition of biographies with other historical sources, shows that norms ascribed to some popes are not all credible. These anachronisms result from the fact that the book was not written by a single author, and especially the earliest pontificates were written down much later. Moreover, in this opus, apart from the liturgy, there are pieces of information pertaining to other fields, that were not the object of research of this elaborate.

Keywords: *Liber Pontificalis*, the history of liturgy, the Holy Mass, Sacrament of the Holy Orders, liturgical year.

Abstrakt

Artykuł *Liturgia w „Liber Pontificalis”* rozpoczyna się od ukazania historii *Liber Pontificalis*, która pokazuje, że nie można mówić o jednym autorze tej książki. Opracowanie jest podzielone na pięć części: 1. Msza Święta; 2. Sakrament święceń; 3. Rok liturgiczny;

4 Przestrzeń; 5. Inne przejawy związane z liturgią. Cztery części zawierają zagadnienia, które są w nich pogrupowane tematycznie, ponieważ dają pewną całość. Natomiast ostatnia część obejmuje problematykę występującą w pojedynczych zapisach. Krytyczne podejście do *Liber Pontificalis*, w zestawieniu biografów z innymi źródłami historycznymi, ukazuje, że nie wszystkie normy przypisywane niektórym papieżom są wiarygodne. Te anachronizmy wynikają z faktu, że księga nie pochodzi od jednego autora, a szczególnie początkowe pontyfikaty były spisywane dużo później. Poza tym w tym dziele oprócz liturgii znajdują się informacje dotyczące innych dziedzin, które nie były przedmiotem badań tego opracowania.

Słowa kluczowe: *Liber Pontificalis*, historia liturgii, Msza Święta, sakrament święceń, rok liturgiczny.

*Liber Pontificalis*¹ stanowi zbiór opisów pontyfikatów biskupów Rzymu od św. Piotra (55–64) do Stefana V (885–891). Te biografie powstawały stopniowo i ulegały różnym przeróbkom. Prawdopodobnie początek księgi pochodzi z nieautentycznej korespondencji św. Hieronima z papieżem Damazym I (366–384), w której prosi papieża o spisanie dziejów biskupów Rzymu². W XVI w. tekst jest przypisywany Anastazjuszowi Bibliotekarzowi (ok. 810–879). Trudno zatem szukać jednego autora całego zbioru. Tekst ulegał wielu modyfikacjom i przeróbkom³.

Najdoskonalszego wydania *Liber Pontificalis* podjął się Louis Duchesne w 1886 i 1892 r. w Paryżu⁴. Biografie zawierają dwie kolumny, z których lewa jest tekstem pierwotnym, a prawa zawiera już poprawki. Pod kolumnami występuje także trzecia wersja, która według Duchesne'a stanowi drugie wydanie i jest to tekst najpełniejszy, najbardziej systematycznie opracowany i przyjmowany od VIII w. jako właściwy⁵. Nie jest to zatem tekst jednorodny.

Księga posiada również *Chronographus anni 354*, zawierający: *Catalogus Libe-*

¹ *Liber Pontificalis*. 2014–2015. Cz. I–II. Red. Monika Ozóg, Henryk Pietras. Kraków: Wydawnictwo Akademii Ignatianum w Krakowie, Wydawnictwa WAM (dalej: LP).

² Paweł Janowski, Stanisław Tylus. 2004. *Liber Pontificalis*. W *Encyklopedia Katolicka*. T. 10. Red. Andrzej Szostek, 949. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

³ LP. Cz. I. *Wprowadzenie*, X.

⁴ LP. Cz. I. *Wprowadzenie*, V.

⁵ LP. Cz. I. *Wprowadzenie*, XI.

⁶ LP. Cz. I, 1–5.

riusza (352–366), *Depositio episcoporum*⁷ oraz *Depositio martyrum*⁸. Podanie tych dokumentów pozwala na punkty odniesienia przy danych biogramach.

Księga opisująca 112 pontyfikatów stanowi źródło dla wielu dziedzin nauki. W związku z tym znajdują się także między innymi informacje dotyczące życia liturgicznego. Warto jest od tej strony wydobyć wielość materiału i spojrzeć na niego krytycznie, odnosząc się do innych źródeł.

Całość materiału zostanie ułożona syntetycznie, aby ukazać wielość zagadnień. Większość z nich można połączyć w grupy tematyczne. Natomiast te, które występują pojedynczo, zostaną przedstawione w oddzielnym dziale na końcu opracowania.

1. Msza Święta

W tej części zostaną przedstawione tylko kwestie, o których wspomina LP. Nie ma tu zatem usystematyzowanej historii dotyczącej Mszy Świętej do końca IX w.

1.1. Kanon rzymski

LP przypisuje papieżowi Aleksandrowi (106–111) wprowadzenie do Mszy Świętej, podczas Kanonu rzymskiego, słów „opowiadania o męce Pańskiej”⁹. Można domniemywać, że chodzi o słowa konsekracji wypowiedziane przez Chrystusa podczas Ostatniej Wieczerzy. Najstarsza znana Modlitwa eucharystyczna, zawarta w *Didache*, 9–10¹⁰, nie zawierała słów ustanowienia Eucharystii, a była modlitwą dziękczynienia.

Papież Leon I – Wielki (440–461) postanowił, aby w Kanonie rzymskim dodać słowa: *sanctum sacrificium* (ofiary świętą)¹¹. W obecnej polskiej wersji mszalnej to wyrażenie nie jest dokładnie przetłumaczone, a wręcz pominięte¹². Natomiast

⁷ LP. Cz. I, 6.

⁸ LP. Cz. I, 7–10.

⁹ LP. Cz. I, 20.

¹⁰ *Nauka Dwunastu Apostołów*, 9–10. 1975. W *Antologia literatury patrystycznej*. T. 1. Red. Marian Michalski, 18–19. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX. Por. wyjaśnienie Eucharystii w *Didache*: Ignacy Bieda. 1971. Eucharystia. W *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*. Red. Jan M. Szymusiak, Marek Starowieyski, 481. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha.

¹¹ LP. Cz. I, 114.

¹² Por. *Missale Romanum*. 2002. Typis Vaticanis, 577 (nr 93). *Mszal rzymski dla diecezji polskich*. 2010. Poznań: Pallottinum, 310*. Pełne tłumaczenie jest zawarte w: *Mszal rzymski*. 1963. Opr. oo. benedyktyni z opactwa tynieckiego. Poznań: Pallottinum, 617.

papież Grzegorz I – Wielki (590–604) do *Hanc igitur* dodał wyrażenie: *diesque nostros in tua pace dispone* (zachowaj nasze czasy w Twoim pokoju)¹³.

W ramach *Communicantes* papież Grzegorz III (731–741) polecił mnichom trzech klasztorów, obchodzącym wigilię i liturgiczne wspomnienie świętych, aby celebrujący kapłan dodawał: *Quorum solemnitas hodie in conspectu tue malestatis celebratur, domine Deus noster, toto in orbe terram* (Których uroczystość dzisiaj w obecności Twojego majestatu jest obchodzona, Panie nasz Boże, na całym świecie)¹⁴. Ta formuła przypomina dzisiejsze wspomnienie tajemnicy dnia, zaczynające się od: „Zjednoczeni...”.

1.2. Komunia Święta

Podczas swojego pontyfikatu papież Milcjades (311–314) postanowił, żeby konsekrowane ofiary rozsyłane do kościołów były z tego, co konsekrował biskup, a co nazywano „zaczynem”¹⁵. W podobny sposób, ale może już bardziej sprecyzowany, wydał polecenie papież Syrycjusz (384–399), żeby żaden prezbiter przez cały tydzień nie celebrował Mszy, jak tylko przyjmując chleb konsekrowany przez biskupa właściwego miejsca, który nazywano także „zaczynem”¹⁶. Trzeba mieć na uwadze, że w kościołach tytularnych w ciągu tygodnia wkładano cząstkę chleba (zaczynu) do wina, aby nastąpiła konsekracja drugiej postaci. Tę czynność dokonywano poza Mszą Świętą. W ten sposób przyjmowano Komunię Świętą pod obiema postaciami¹⁷. Chodziło o ukazanie łączności z biskupem i wyrażenie wiary, że Eucharystia buduje Kościół.

Prezbiterzy byli zajęci sprawami duszpasterskimi i nie mogli w niedzielę sprawować liturgii razem z biskupem. „Zaczyn”, o którym jest mowa wyżej, przynosili im akolici¹⁸.

¹³ LP. Cz. I, 169. W *Mszale rzymskim dla diecezji polskich*, 307*, jest tłumaczenie: „Napełnij nasze życie swoim pokojem”.

¹⁴ LP. Cz. I, 230.

¹⁵ LP. Cz. I, 59.

¹⁶ LP. Cz. I, 95.

¹⁷ Obrzęd wpuszczania cząstki konsekrowanej Hostii do kielicha z winem przyjął w liturgii Wielkiego Piątku Mszał Piusa V i zwyczaj ten przetrwał do reformy Piusa XII (1955 r.): *Missale Romanum*. Editio Princeps (1570). 1998. Red. Manlio Sodi, Achille M. Triacca, 252 (nr 1268). Libreria Editrice Vaticana. Święta Kongregacja Obrzędów. 1951. „Dekret *De solemnibus Vigiliis Paschalis instauranda*” (9.02.1951). Acta Apostolice Sedes 43 (3): 128–129. Święta Kongregacja Obrzędów. 1955. „Dekret generalny *Liturgia hebdomadae sanctae ordo instauratum*” (16.11.1951). Acta Apostolice Sedes 47 (17): 838–841. Święta Kongregacja Obrzędów. 1955. „Instrukcja *De ordine hebdomadae sanctae instaurato rite peregrando*” (16.11.1955). Acta Apostolice Sedes 47 (17): 842–847.

¹⁸ Innocenty. *Epistola XXV: Ex Dionysio Exiguo*. V, 8: PL 20, 556–557.

Papież Sergiusz I (687–701) postanowił, aby podczas łamania Hostii przez duchownych lud śpiewał: „Baranku Boży, który gładzisz grzechy świata, zmiłuj się nad nami”¹⁹.

Przy opisie pontyfikatu papieża Zefiryna (198–217) znajduje się informacja, że zarządził, aby podczas Mszy Świętej sprawowanej przez biskupa byli obecni kapłani i szafarze, którzy pomagali biskupowi przy rozdawaniu Komunii Świętej. Trzymali oni podczas liturgii szklane pateny, na które otrzymywali Hostie konsekrowane przez biskupa z tzw. korony, gdzie był Najświętszy Sakrament²⁰.

1.3. Gloria

Według LP hymn *Gloria* miałyby wprowadzić papież Telesfor (127–137) i nakazać śpiewać w noc Narodzenia Pańskiego²¹. Należy jednak wziąć pod uwagę, że w II w. nie było jeszcze obchodu Narodzenia Pańskiego. Dopiero w *Depositio martyrum* z 354 r., pod datą 25 grudnia, występuje zapis, że „narodził się Chrystus w Betlejem w Judei”²².

Hymn *Gloria* pojawił się w tradycji bizantyjskiej i syryjskiej. Dowodem na to są chociażby *Konstytucje apostołskie* z końca IV w.²³ Dopiero papież Symmach (498–514) polecił odmawianie hymnu *Gloria in excelsis* w każdą niedzielę i święta męczenników²⁴. Ten zapis znajduje także swoją rubrykę w *Sakramentarzu gregoriańskim*, nr 2, w *Ordo Missae*. Rubryka ta mówi wprost, że tylko biskup odmawia *Gloria* w niedzielę i dni świąteczne, natomiast prezbiter może tylko w dzień Paschy (Wielkanocy)²⁵.

¹⁹ LP. Cz. I, 204.

²⁰ LP. Cz. I, 31.

²¹ LP. Cz. I, 22.

²² LP. Cz. I, 7.

²³ *Constitutiones Apostolorum* VII, 47. 2007. Red. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras, 213. Kraków: Wydawnictwo WAM.

²⁴ LP. Cz. I, 138.

²⁵ *Le Sacramentaire Grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits*. 1992. T. 1–3. Wyd. Jean Deshusses. Fribourg (Suisse): Éditions Universitaires Fribourg (Suisse) (dalej: GrH). Całość tekstu omawianego hymnu znajduje się w GrH 4503.

1.4. Sanctus

Śpiew *Sanctus* był wykonywany w porannej liturgii synagogalnej. LP podaje, że papież Sykstus (116–126) wprowadził do liturgii *Sanctus*²⁶. Wydaje się to jednak anachronizmem, ponieważ w *Tradycji apostoelskiej* (połowa III w.) nie występuje ten śpiew²⁷. Pojawia się on dopiero pod koniec IV w. w *Konstytucjach apostoelskich*²⁸ i *Euchologionie Serapiona*²⁹. L. Chavoutier podaje, że *Sanctus* wprowadził do liturgii papież Damazy (366–384) dzięki wymianie listów ze św. Hieronimem na temat trynitarnego znaczenia hymnu Izajasza³⁰. To wydaje się prawdopodobne, ponieważ w Galii synod we wsi Vaison (5 września 529), za przykładem Stolicy Apostoelskiej, wschodnich prowincji oraz italskich, wprowadził odmawianie *Sanctus* w Mszach publicznych³¹.

1.5. Postawa podczas proklamacji Ewangelii

Papież Anastazjusz (399–401) postanowił, aby podczas odczytywania Ewangelii kapłani nie siedzieli, ale stali pochyleni³². *Konstytucje apostoelskie*, które są wcześniejsze o kilka lat, podają: „Podczas lektury Ewangelii wszyscy prezbiterzy i diakoni oraz cały lud niech stoi w głębokiej ciszy”³³. Wydaje się, że podczas proklamacji Ewangelii biskup siedział.

1.6. Szaty liturgiczne

Dalmatyka swoją nazwę wzięła od nazwy krainy (Dalmacja) Szata ta została wprowadzona do Rzymu około II w. dla wyższych klas ludności. Prawdopodobnie

²⁶ LP. Cz. I, 21.

²⁷ Hippolytus. 1968. *Prex Eucharistica* in „Traditione Apostolica”. W *Prex Eucharistica. Textus e variis liturgiis antiquioribus selecti*. Red. Anton Hänggi, Irmgard Pahl, 80–81. Fribourg (Suisse): Éditions Universitaires Fribourg (Suisse).

²⁸ *Constitutiones Apostolorum* VIII, 27. 2007. Red. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras, 241. Kraków: Wydawnictwo WAM.

²⁹ *Euchologion Serapiona* 13, 10. 2007. *Constitutiones Apostolorum*. Red. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras, 308. Kraków: Wydawnictwo WAM.

³⁰ Aimé G. Martimort. 1985. *La Chiesa in preghiera. Introduzione alla Liturgia*. T. 2: *L'Eucarestia*. Brescia: Queriniana, 121 (przyt. 24).

³¹ Synod Vaison, kan. 3. 2014. W *Acta Synodalia, ann. 506–553*. Red. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras, 138–139. Kraków: Wydawnictwo Akademii Ignatianum w Krakowie, Wydawnictwo WAM.

³² LP. Cz. I, 96.

³³ *Constitutiones Apostolorum* II, 57, 8. 2007. Red. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras, 70. Kraków: Wydawnictwo WAM.

początkowo dalmatyka, jako szata liturgiczna, była ubiorem tylko samego papieża. Później papieże pozwolili używać jej także biskupom³⁴.

Papież Eutychian (275–283) nakazywał pochówku męczenników w dalmatyce lub w purpurowej tunice³⁵. Natomiast używanie dalmatyki przez diakonów wprowadził papież Sylwester (314–335), a także postanowił, aby na lewą rękę zakładali chustę z wełny i lnu (manipularz)³⁶. Papież Zozym (417–418) również wydał zarządzenie w sprawie noszenia manipularza przez diakonów³⁷.

Papież Marek (336) pozwolił używać paliusza biskupowi Ostii, ponieważ on udzielał święceń biskupich nowo wybranemu biskupowi Rzymu³⁸.

W opisie pontyfikatu Leona II (682–683) jest już mowa, że paliusz otrzymują arcybiskupi. Za używanie paliusza od tej chwili nie trzeba było płacić³⁹.

1.7. Miejsce celebry

Papież Feliks I (269–274) polecił, aby Mszę celebrowano nad grobami męczenników⁴⁰. W czasach prześladowań, a więc przed 313 r., wznoszono nawet małe pomniki zwane *cellae* lub *memoriae* nad grobami sławnych męczenników. Te pomniki były niedużymi, otwartymi kapliczkami, przy których można było gromadzić się na wolnej przestrzeni, aby celebrować liturgię⁴¹. Prawdopodobnie o takie miejsca chodzi w rozporządzeniu papieża.

O nakryciu ołtarza wspomina opis pontyfikatu Sylwestra (314–335). Postanowił on, że ołtarz nie może być nakryty jedwabiem ani farbowanym płótnem, lecz naturalnym lnem. Motyw tego rozporządzenia odwołuje się do pogrzebu Jezusa Chrystusa, który był pochowany w czysto lnianym całunie⁴².

³⁴ Antoni J. Nowowiejski. 1902. *Wykład Liturgji Kościoła Katolickiego*. T. 2. Warszawa: Drukarnia Franciszka Czerwińskiego, 330–331.

³⁵ LP. Cz. I, 50.

³⁶ LP. Cz. I, 61.

³⁷ LP. Cz. I, 101.

³⁸ LP. Cz. I, 82.

³⁹ LP. Cz. I, 193.

⁴⁰ LP. Cz. I, 49.

⁴¹ Josef A. Jungmann. 2013. *Liturgia pierwotnego Kościoła do czasów Grzegorza Wielkiego*. Tyniec: Wydawnictwo Benedyktynów, 280–281.

⁴² LP. Cz. I, 61.

1.8. Przepisy dotyczące naczyń liturgicznych

Ppapież Sykstus (116–126) postanowił, że naczynia poświęcone mogły być dotykane tylko przez posługujących⁴³. Zakaz dotykania poświęconego korporalu oraz nakładania kadzidła został rozciągnięty na mnichów przez papieża Sotera (162–170)⁴⁴. Można domniemywać, że te zakazy nie były przestrzegane, skoro powtórzył je papież Bonifacy (418–422). Postanowił, „żeby żadna kobieta ani mniszka nie dotykała ani nie prała paramentów świętych, i nie nakładała kadzidła w kościele, lecz tylko posługujący”⁴⁵, którym mógł być ustanowiony duchowny jakiegokolwiek stopnia. Należy też mieć na uwadze, że Synod w Laodycei (koniec IV w.) zakazał kobietom wchodzenia do prezbiterium⁴⁶.

W opisie pontyfikatu Zefiryna (198–217) jest mowa o szklanych patenach⁴⁷. Natomiast papież Urban (223–230) postanowił, że święte naczynia mają być wykonane ze srebra⁴⁸. W kościele Świętych Sylwestra i Marcina papież Sergiusz II (844–847) ofiarował już pozłacane misy, złote krzyże, kadzielnice pokryte złotem, pozłacane srebrem pateny oraz sito ze srebra, które prawdopodobnie było używane do odcieczania wina przeznaczonego do Mszy⁴⁹. Zmienił się zatem materiał używany do wytwarzania sprzętu i naczyń liturgicznych.

1.9. Teksty liturgiczne

W biogramie papieża Gelazego (492–496) jest mowa, że napisał prefację do sakramentów i modlitw⁵⁰. Wiadomą jest rzeczą, że przypisywany temu papieżowi Sakramentarz jest późniejszy. *Sakramentarz gelazjański* powstał przed 750 r.⁵¹

⁴³ LP. Cz. I, 21.

⁴⁴ LP. Cz. I, 26.

⁴⁵ LP. Cz. I, 103–104.

⁴⁶ *Synod w Laodycei*, kan. 44. 2010. W *Acta Synodalia ann. 381–431*. Red. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras, 117. Kraków: Wydawnictwo WAM.

⁴⁷ LP. Cz. I, 30.

⁴⁸ LP. Cz. I, 33.

⁴⁹ LP. Cz. II, 156.

⁵⁰ LP. Cz. I, 125.

⁵¹ *Liber Sacramentorum Romanae Ecclesiae Ordinis Anni Circuli (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56). (Sacramentarium Gelasianum)*. 1981. Wyd. Leo Eizenhöfer, Petrus Siffirin, Leo C. Mohlberg, XXXV. Roma: Casa Editrice Herder (dalej: GeV).

2. Sakrament święceń

LP pozwala szczególnie zauważyć rodzącą się strukturę sakramentu święceń, która była w Kościele do reformy Soboru Watykańskiego II. Niewątpliwie ciekawą historią jest czas udzielania święceń do V w. i zmian zachodzących później.

2.1. Diakoni i subdiakoni

LP przypisuje już św. Piotrowi udzielenie święceń siedmiu diakonom. Wydaje się to anachronizmem, ponieważ instytucja siedmiu diakonów w Rzymie pojawia się później⁵². W życiorysie Klemensa I (68–79) jest mowa tylko o siedmiu notariuszach, którym są przydzielone rejony, aby starannie przebadali dzieje męczenników⁵³. W opisie pontyfikatu Ewarysta (96–108) występuje zapis, że rozdzielił kościoły tytularne pomiędzy prezbiterów i ustanowił siedmiu diakonów, do których należało czuwanie nad poprawnością wypowiedzi biskupa. Chodziło tu o czuwanie nad modlitwą eucharystyczną, a nie o przepowiadanie, jakim było kazanie⁵⁴.

W życiorysie papieża Fabiana (236–250) jest mowa, że ustanowił siedmiu subdiakonów, którzy byli przypisani do siedmiu notariuszy. W takim razie w Rzymie było siedem rejonów, którymi opiekowało się siedmiu diakonów wspomaganych przez siedmiu subdiakonów i siedmiu notariuszy⁵⁵. Należy przypuszczać, że w tym czasie pojawia się subdiakon, skoro jest o nim mowa także w *Tradycji apostoelskiej*⁵⁶.

2.2. Stopnie święceń

Papież Wiktor (186–197) ustanowił niższych duchownych. Trudno powiedzieć, o które stopnie tu chodzi. Istnieją przypuszczenia, że dotyczy to ministrantów, a może akolitów⁵⁷.

⁵² LP. Cz. I, 14.

⁵³ LP. Cz. I, 16–17.

⁵⁴ LP. Cz. I, 18–19.

⁵⁵ LP. Cz. I, 37–38.

⁵⁶ *Tradycja Apostoelska* I, 8. 1975. W *Antologia literatury patrystycznej*. Red. Marian Michalski, 308. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX. Występuje tu zapis: „Nie wkłada się rąk na subdiakona, lecz tylko mianuje się go celem posługiwania diakonowi”.

⁵⁷ LP. Cz. I, 29.

Następca Wiktora, papież Zefiryn (198–217), postanowił, aby święcenia diakona lub kapłana odbywały się w obecności wszystkich duchownych i wiernych świeckich⁵⁸.

W LP nie ma mowy o liście papieża Korneliusza (251–253) do Fabiusza, biskupa Antiochii, ale warto w tym miejscu go przytoczyć w celu lepszego rozumienia podanych tam danych. W liście tym papież podaje statystykę duchowieństwa rzymskiego podczas swojego pontyfikatu: „46 prezbiterów, 7 diakonów, 7 subdiakonów, 42 akolitów, 52 egzorcystów, lektorów i ostiariuszy, ponad 1500 wdów i biednych, których wszystkich żywi łaska i miłość Pańska”⁵⁹. Na tej podstawie widać wykształcenie się w III w. wszystkich stopni święceń niższych i wyższych, które przetrwały do 1972 r.⁶⁰

Papież Gajusz (283–293) postanowił o kolejności przyjęcia każdego stopnia – od ostiariusza aż do prezbitera – aby móc być biskupem⁶¹. Natomiast papież Sylwester (314–335) postanowił, że jeśli ktoś chce działać w Kościele, ma być 30 lat lektorem, 30 dni egzorcystą, 5 lat akolitą, 5 lat subdiakonem, 7 lat diakonem i 3 lata prezbiterem. W ten sposób ma być sprawdzony na wszystkie sposoby, aby dostąpić biskupstwa⁶². Nie wiadomo, czy te okresy były dokładnie przestrzegane przed dojściem do biskupstwa, ponieważ Synod w Sufetula, w prowincji Byzacena (Tunezja), ok. 417 r. postanowił: „Świecki wybrany do biskupstwa powinien w ciągu jednego roku przejść posługi kościelne wszystkich stopni” (kan. 2)⁶³.

Synod odbywający się na Lateranie (12–14 kwietnia 769 r.), za pontyfikatu Stefana III (768–772), pozbawił władzy antypapieża Konstantyna II (767–769), który udzielił święceń biskupich Sergiuszowi, arcybiskupowi Rawenny, i Stefanowi, biskupowi Neapolu. Ci dwaj byli osobami świeckimi wyświęconymi bezpośrednio na biskupów z pominięciem wcześniejszych stopni. Wspomniany Synod wydał wyrok pod karą klątwy: „nigdy nikt spośród świeckich lub z innego stanu nie otrzyma godności świętego biskupstwa, jeśli przechodząc przez kolejne stany, nie zostanie najpierw jednym z głównych diakonów lub prezbiterów”⁶⁴.

⁵⁸ LP. Cz. I, 30.

⁵⁹ Euzebiusz z Cezarei. 2013. *Historia kościelna* VI, 43, 11. Red. Henryk Pietras. Kraków: Wydawnictwo WAM, 465.

⁶⁰ Paweł VI. 2014. List apostolski *Ministeria quaedam* (15.08.1972). W *Obrzędy ustanowienia lektorów i akolitów oraz przyjęcia do diakonatu i prezbiteratu*, 8–12. Katowice: Księgarnia św. Jacka.

⁶¹ LP. Cz. I, 51–52.

⁶² LP. Cz. I, 61.

⁶³ Sufetula w Byzacenie. 2010. W *Acta Synodalia ann. 381–431*, 240.

⁶⁴ LP. Cz. I, 279.

Warto tu wspomnieć o obostrzeniach dla akolitów. Nie mogli podnosić relikwii męczenników (ale tylko prezbiterzy) i chrzczyć razem z diakonem, któremu towarzyszy tylko subdiakon. Te postanowienia wydał papież Bonifacy V (619–625)⁶⁵.

2.3. Czas święceń

LP podaje, że już św. Piotr udzielił święceń w grudniu⁶⁶ i tak czynili, według tej tradycji, kolejni biskupi Rzymu. Dopiero papież Symplicjusz (468–483) udzielił święceń w grudniu i lutym⁶⁷. Tak samo uczynił papież Gelazy (492–496)⁶⁸. Należy zauważyć, że podczas tego ostatniego pontyfikatu na Synodzie w Rzymie (494–495) postanowiono, że święcenia prezbiterów i diakonów powinny odbywać się w ustalonych dniach, to znaczy w czasie postu czwartego miesiąca, siódmego i dziesiątego, a także na początku i w środku Wielkiego Postu, w sobotni post w godzinach wieczornych⁶⁹.

W opisie pontyfikatu Feliksa IV (526–530) jest mowa, że udzielił święceń w lutym i marcu⁷⁰. Natomiast Grzegorz I (590–604) dokonał święceń w Wielkim Poście i w lipcu⁷¹, Leon II (682–683) 27 czerwca⁷², a Grzegorz IV (827–844) w marcu, wrześniu i grudniu⁷³.

3. Rok liturgiczny

Przedstawione poniżej dni liturgiczne pozwalają dostrzec, ile w LP jest anachronizmów niezgodnych z historią. Ponadto rzucają też światło na pewne obchody, które dzisiaj występują lub biorą swoje źródło z historii.

⁶⁵ LP. Cz. I, 173.

⁶⁶ LP. Cz. I, 14.

⁶⁷ LP. Cz. I, 120.

⁶⁸ LP. Cz. I, 126.

⁶⁹ *Synod w Rzymie I/XIII* (11). 2011. W *Acta Synodalia ann. 431–504*. Red. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras, 311. Kraków: Wydawnictwo WAM.

⁷⁰ LP. Cz. I, 153.

⁷¹ LP. Cz. I, 170.

⁷² LP. Cz. I, 194.

⁷³ LP. Cz. II, 144.

3.1. Pascha w niedzielę

Pierwszym, który wyraźnie mówi o świętowaniu Paschy w niedzielę, jest papież Pius (146–161)⁷⁴. Takie samo stanowisko zajął później papież Wiktor (186–197)⁷⁵.

Należy wziąć pod uwagę toczące się w II w. dyskusje dotyczące daty Wielkanocy. Jedna grupa była za niedzielą, a druga za 14 Nissan. Tą kwestią zajmowały się Synody: w Rzymie (154–155 i 193 r.), Azji Mniejszej (189–199), Mezopotamii (ok. 196 r.), Osroenie (ok. 196 r.), Lyonie (197 r.) i Cezarei Palestyńskiej (ok. 198 r.)⁷⁶. Te spory opisuje Euzebiusz z Cezarei⁷⁷. Ostatecznie Sobór Nicejski I (325 r.) zdecydował o świętowaniu Wielkanocy w niedzielę⁷⁸.

3.2. Wielki Post

Papież Telesfor (127–137) rzekomo miał wprowadzić siedmioletni post przed Paschą⁷⁹. Ten zapis wydaje się być anachronizmem, ponieważ, jak wyżej zostało podane, dyskusje na temat Wielkanocy toczyły się po śmierci tego papieża, a o poście czterdziestodniowym wspomina dopiero Sobór Nicejski I (325 r.) w kan. 5⁸⁰.

Papież Grzegorz II (715–731) postanowił, aby w okresie Wielkiego Postu odprawiać Mszę w czwartki; czego wcześniej nie było⁸¹.

3.3. Narodzenie Pańskie

LP przypisuje papieżowi Telesforowi (127–137) celebrowanie Mszy w nocy w uroczystość Narodzenia Pańskiego⁸². Można stwierdzić wyraźnie, że ten zapis

⁷⁴ LP. Cz. I, 24.

⁷⁵ LP. Cz. I, 28.

⁷⁶ *Acta Synodalia ann. 50–381*. 2006. Red. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras, 2–3. Kraków: Wydawnictwo WAM.

⁷⁷ Euzebiusz z Cezarei. *Historia kościelna* V, 23–25, 361–369.

⁷⁸ Sobór Nicejski I. *List do Egipcjan*, 12. 2001. W *Dokumenty Soborów Powszechnych*. T. 1. Red. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras, 53. Kraków: Wydawnictwo WAM.

⁷⁹ LP. Cz. I, 22.

⁸⁰ Sobór Nicejski I, 31.

⁸¹ LP. Cz. I, 218.

⁸² LP. Cz. I, 22.

jest anachronizmem, ponieważ to święto pojawia się dopiero w IV w. Dowodem jest tu *Depositio martyrum* pochodzące z 354 r.⁸³

3.4. Suche dni

Papież Kalikst (218–222) ustanowił post od zboża, wina i oliwy w sobotę trzy razy w roku⁸⁴. To postanowienie nawiązuje do starotestamentalnego postu, o którym mowa w Za 8,19. Natomiast papież Innocenty (401–417) również postanawia zachować post w sobotę, ale podaje inną motywację. Nawiązuje w niej do spoczywania Pana Jezusa w grobie, podczas którego uczniowie pościli⁸⁵.

W opisie pontyfikatu Leona III (795–816) napotyka się ofiarowanie nakrycia ołtarza. Nie tyle ono jest ważne, ale wydany przez papieża nakaz, że należy zakładać to nakrycie na ołtarz główny cztery razy w roku w czasie dwunastu czytań⁸⁶. Ten opis o tyle jest ważny, iż dokumentuje stosowanie 12 czytań w liturgii rzymskiej, czyli 6 w języku łacińskim i 6 w języku greckim, w soboty suchych dni.

3.5. Świętych Apostołów Piotra i Pawła (29 czerwca)

LP podaje przy papieżu Korneliuszu (251–253), że ciała Apostołów Piotra i Pawła zostały zabrane z katakumb i przeniesione: Piotra na Watykan, a Pawła na *Via Ostiense*⁸⁷. Należy jednak wziąć pod uwagę, że w 258 r. cesarz Walerian wydał dekret zabraniający chrześcijanom sprawowania kultu na cmentarzach. W związku z tym chrześcijanie, bojąc się zbezczeszczenia grobów Apostołów, 29 czerwca 258 r. przenieśli ich ciała do katakumb św. Sebastiana z Watykanu

⁸³ LP. Cz. I, 7.

⁸⁴ LP. Cz. I, 32. Post w sobotę potwierdza Synod w Elwira (ok. 306 r.), kan. 26: *Acta Synodalia ann. 50–381*, 54.

⁸⁵ LP. Cz. I, 97. Także *Mowy* Leona Wielkiego (440–461) potwierdzają ten post: post grudniowy (*Mowy*, 12–20), po Zesłaniu Ducha Świętego (*Mowy*, 78–81), post wrześniowy (*Mowy*, 86–94): Leon Wielki. 1958. *Mowy*. Poznań: Księgarnia Św. Wojciecha. W języku polskim te dni (do 1969 r.) nazywano „suchymi dniami”. Obecnie są one nazywane „dniami kwartalnymi” (*Quattuor anni tempora*): *Ogólne normy roku liturgicznego i kalendarza*, nr 45–46. *Sacramentarium Veronense (Cod. Bibl. Capit. Veron. LXXXV[80])*. 1978. Wyd. Leo Eizenhöfer, Petrus Siffirin, Leo C. Mohlberg. Roma: Herder Editrice e Libreria (dalej: Ve). W Ve 905 występuje wezwanie ludu do postu w miesiącu dziesiątym. To wezwanie dokonywało się we wrześniu. Natomiast Ve 226–231 zawiera (w maju) formularz mszalny zatytułowany: *In ieiunio mensis quarti*, a w grudniu są formularze: *In ieiunio mensis decimi* (Ve 1294–1330). W GeV 652–653 występuje ogłoszenie postu w czwartym, siódmym i dziesiątym miesiącu.

⁸⁶ LP. Cz. II, 78. GrH 1674 podaje prefację: *Sabbato in XII lectiones*. Sześć lekcji w soboty suchych dni podaje: *Mszal rzymski*, 61–66, 184–187, 482–486, 556–560.

⁸⁷ LP. Cz. I, 41.

i z *Via Ostiense*⁸⁸. W tym kontekście jest zrozumiały zapis dotyczący pontyfikatu Sylwestra (314–335), że na prośbę tego papieża cesarz Konstantyn wybudował bazylikę dla św. Piotra na Watykanie i dla św. Pawła przy *Via Ostiense* (obecnie nazywana Bazyliką św. Pawła za Murami)⁸⁹. W związku z tym obecny obchód liturgiczny Świętych Apostołów Piotra i Pawła, 29 czerwca, bierze się od dnia przeniesienia ich relikwii do katakumb św. Sebastiana przy *Via Appia* w Rzymie.

3.6. Wniebowzięcie NMP (15 sierpnia)

Święto Świętej Maryi (tak było nazywane na początku) pojawia się 15 sierpnia w V w. w Jerozolimie. Dzień 15 sierpnia jest związany z poświęceniem bazyliki w 451 r. przez bpa Juwenaliusa, patriarchę Jerozolimy. Miejsce to obecnie nazywa się bazyliką Grobu Maryi (w Dolinie Jozafata, czyli Dolinie Cedronu)⁹⁰. Papież Leon IV (847–855) polecił obchodzić oktawę Wniebowzięcia Świętej Bożej Rodzicielki⁹¹. Oktawa ta była aż do 1960 r., kiedy to za pontyfikatu Jana XXIII (1958–1963) został promulgowany nowy *Kodeks rubryk Breviarza i Mszału*⁹².

4. Przestrzeń

Grupując zagadnienia dotyczące przestrzeni, nie można mieć na myśli współczesnej teologii przestrzeni liturgicznej. Zostają tu połączone tematy, które występują w przestrzeni szeroko pojętej, a odnoszące się do liturgii.

⁸⁸ Jacek Nowak. 2020. *Święci w misterium paschalnym Chrystusa*. Poznań: Pallottinum, 118n.

⁸⁹ LP. Cz. I, 62–63. Określenie „Watykan” pochodzi od Etrusków, którzy zajmowali ten brzeg Tybru (VII–IV w. przed Chr.), a ich bożkiem był *Vaticanus*, otwierający noworodkom usta do pierwszego krzyku – por. Anna Wodnik. 1986. *Wędrowki po Rzymie*. T. I: Śladami św. Piotra. Rzym, 4.

⁹⁰ Jacek Nowak. 2009. *Maryja w liturgii i pobożności Kościoła*. Poznań: Pallottinum, 28–29, 40–41.

⁹¹ LP. Cz. II, 174.

⁹² Święta Kongregacja Obrzędów. 1960. „Rubricae Breviarium et Missalis Romani” (26.07.1960). *Acta Apostolice Sedis* 52 (10): 606, 727. Na s. 606 jest zapis, że pozostawiono tylko oktawę Wielkanocy, Zesłania Ducha Świętego i Narodzenia Pańskiego, natomiast na s. 727 jest mowa o usunięciu elogium z *Martyrologium*.

4.1. Poświęcenie kościoła

Pierwszy opis poświęcenia kościoła podaje Euzebiusz z Cezarei w *Historii kościelnej*, która powstała w latach 303–324⁹³. Godnym zauważenia jest jednak fakt, że LP pierwszy raz wspomina o poświęceniu kościoła (bazyliki), przedstawiając pontyfikat Innocentego (401–417). Ta liturgia dotyczyła bazyliki Świętych Gerwazego i Protazego⁹⁴.

4.2. Zasady dotyczące prezbiterium

Już papież Stefan II (752–757) polecił wykonać balustradę przed ołtarzem w Bazylice Matki Bożej Większej⁹⁵. Balustrada nie stanowiła jednak wyraźnego rozdzielenia miejsca dla duchownych od świeckich.

W tej samej Bazylice papież Paschalis (817–824) przebudował tron biskupa. Ta decyzja była podyktowana tym, że podczas Mszy Świętej kobiety stały zbyt blisko i przeszkadzały, a wręcz wtrącały się do rozmowy biskupa z asystującymi. Postanowił zatem zmienić usytuowanie samego tronu, a wejście do niego było ze stopniami⁹⁶.

Natomiast Grzegorz IV (827–844) dokonał zmiany obejścia dookoła ołtarza między ścianami prezbiterium a balustradą (tzn. ambitu). Motywem tej decyzji był fakt, że wcześniej ołtarz był usytuowany niemal pośrodku nawy, w której gromadzili się wierni obojga płci, a biskup wraz z duchowieństwem celebrował liturgię pośród ludu i w zamieszaniu⁹⁷.

Papież Leon IV (847–855) postanowił, aby podczas uroczystych Mszy Świętych żaden świecki nie mógł stać, siedzieć lub wchodzić do prezbiterium. Miejsce to było zastrzeżone tylko dla członków świętej wspólnoty ustanowionej dla sprawowania świętej służby⁹⁸.

⁹³ Euzebiusz z Cezarei. 2013. *Historia kościelna* X, 3, 651.

⁹⁴ LP. Cz. I, 98. Obecnie bazylika ta jest pw. św. Witalisa i Towarzyszy Męczenników (*San Vitale*).

⁹⁵ LP. Cz. I, 252.

⁹⁶ LP. Cz. II, 117–118.

⁹⁷ LP. Cz. II, 140.

⁹⁸ LP. Cz. II, 168.

4.3. Wizerunki

Należy wziąć pod uwagę, że w VIII w. pogłębiała się dyskusja dotycząca świętych wizerunków pomiędzy ikonoklastami (przeciwnicy wizerunków) a ikonodulami (zwolennicy i czciciele obrazów). W tym kontekście zabrał głos papież Grzegorz III (731–741), który postanowił, że przeciwnicy świętych wizerunków oraz ci, którzy będą je zdejmować, niszczyć, profanować lub bluźnić, będą wyłączeni z Kościoła i nie mogą uczestniczyć w Komunii Świętej⁹⁹.

Również papież Hadrian (772–795) zachęcał do czci świętych wizerunków¹⁰⁰. On też zwołał Sobór Nicejski II (787 r.), na którym została podana nauka dotycząca kultu obrazów¹⁰¹.

4.4. Procesje

Papież Honoriusz (625–638) wprowadził co tydzień, w sobotę, błagalną procesję z hymnami i pieśniami od kościoła św. Apolinarego do św. Piotra¹⁰². Prawdopodobnie zwyczaj tych sobotnich procesji był zlekceważony i zaniedbany. W związku z tym papież Stefan II (752–757) polecił, aby każdej soboty odbywały się procesje w celu oswobodzenia ziemi i wszystkich chrześcijan. Zmienił kierunek procesji, postanawiając, aby w jedną sobotę udawała się do Bazyliki Matki Bożej Większej, a w inną do św. Piotra, a w jeszcze inną do św. Pawła¹⁰³. Intencja tych procesji była podyktowana faktem, że za czasów tego pontyfikatu było oblężenie Rzymu przez Longobardów¹⁰⁴.

LP podaje najstarsze obchody świąt w Rzymie, kiedy to papież Sergiusz I (687–701) postanowił, aby była procesja od kościoła św. Hadriana do Bazyliki Matki Bożej Większej w dni: Zwiastowania Pańskiego (25 marca), Zaśnięcia Maryi (Wniebowzięcie NMP – 15 sierpnia), Narodzenia Maryi (8 września) oraz w święto nazywane przez Greków *Hypapanti* (Ofiarowania Pańskiego – 2 lutego)¹⁰⁵. W pierwszym roku pontyfikatu Leona IV (847–855), a więc prawdopodobnie

⁹⁹ LP. Cz. I, 228–230.

¹⁰⁰ LP. Cz. II, 42–43.

¹⁰¹ Sobór Nicejski II. *Dekret wiary*, 14–16. 2001. W *Dokumenty Soborów Powszechnych*. T. 1. Red. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras, 337–339. Kraków: Wydawnictwo WAM.

¹⁰² LP. Cz. I, 175.

¹⁰³ LP. Cz. I, 252.

¹⁰⁴ Kazimierz Dopierała. 1996. *Księga papieży*. Poznań: Pallottinum, 89.

¹⁰⁵ LP. Cz. I, 204. Kościół św. Hadriana był w budynku Kurii Rzymskiej na *Forum Romanum*. W 1937 r. zmieniono ten budynek na muzeum.

nie w 847 r., w okolicach bazyliki św. Łucji wydobywał się straszny odór. Wówczas papież w święto Wniebowzięcia NMP poszedł boso do kościoła św. Hadriana, gdzie rozpoczął procesję do Bazyliki Matki Bożej Większej. Po modlitwie papieża zmieniło się powietrze w Rzymie¹⁰⁶.

W Rzymie tradycja procesji przez trzy dni przed Wniebowstąpieniem Pańskim (w czwartek) pojawia się za pontyfikatu Leona III (795–816). Ustalił też kierunek tej procesji w następujące dni: poniedziałek – z Bazyliki Matki Bożej Większej do kościoła Zbawiciela, wtorek – z kościoła św. Sabiny do kościoła św. Pawła, środa – z kościoła Świętego Krzyża Jerozolimskiego do kościoła św. Wawrzyńca za Murami¹⁰⁷.

Ten sam papież pobłogosławił krzyż z cyrkoniami, przeznaczony do noszenia w procesji¹⁰⁸. Krzyż ten był niesiony przez subdiakona, który szedł przed jadącym na koniu papieżem – jak podaje opis pontyfikatu Leona IV (847–855)¹⁰⁹.

5. Inne przejawy związane z liturgią

Ta część obejmuje pojedyncze informacje zawarte w LP, które trudno jest połączyć w grupy tematyczne.

5.1. Śpiew psalmów

LP podaje, że papież Celestyn (422–432) postanowił, aby 150 psalmów było śpiewanych przed ofiarą przez wszystkich. Do tej pory był czytany tylko list Pawła Apostoła i święta Ewangelia¹¹⁰. Należy wziąć pod uwagę, że już Egeria (IV w.) wspomina o odmawianiu psalmów w Jerozolimie¹¹¹. Również papież Damazy (366–384) mówił o śpiewie psalmów w kościołach¹¹².

¹⁰⁶ LP. Cz. II, 171–172.

¹⁰⁷ LP. Cz. II, 68.

¹⁰⁸ LP. Cz. II, 59.

¹⁰⁹ LP. Cz. II, 170, 175.

¹¹⁰ LP. Cz. I, 104.

¹¹¹ Egeria. 1970. *Pielgrzymka do miejsc świętych XXIV*, 1. W *Pisma starożytnych pisarzy*. T. 6. Red. Andrzej Bogucki, 200. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.

¹¹² LP. Cz. I, 94.

5.2. Krzyżmo – chrzest

Papież Sylwester (314–335) postanowił, aby prezbiter namaszczał krzyżem ochrzczonego, który wychodził z wody na znak przejścia przez śmierć¹¹³. Ta praktyka była już znana w *Tradycji apostoelskiej*¹¹⁴.

5.3. Pokropienie wodą święconą

Pokropienie mieszkań wodą święconą z solą wprowadził papież Aleksander (106–116)¹¹⁵. Natomiast papież Stefan V (885–891) podczas plagi szarańczy sam pobłogosławił wodę i polecił kapłanom kropienie pól i winnic, prosząc o Boże miłosierdzie¹¹⁶.

5.4. Błogosławieństwo owoców i świec

Papież Eutykian (275–283) postanowił, aby na ołtarzu błogosławiono tylko owoce fasoli i winogron¹¹⁷. Tekst błogosławieństwa owoców występuje także w GeV 1603 (księga III, LXXXVIII). Natomiast papież Zozym (417–418) pozwolił na błogosławieństwo świec w parafiach¹¹⁸.

5.5. Zmiana imienia papieża

Pierwszym papieżem, który po wyborze zmienił imię, był Jan II (533–535). Jego imię rodowe było Merkury¹¹⁹; nie chciał używać nazwy pogańskiego bożka¹²⁰.

¹¹³ LP. Cz. I, 66.

¹¹⁴ *Tradycja Apostolska* II, 5, 311.

¹¹⁵ LP. Cz. I, 20.

¹¹⁶ LP. Cz. II, 271–272.

¹¹⁷ LP. Cz. I, 50.

¹¹⁸ LP. Cz. I, 101.

¹¹⁹ LP. Cz. I, 154.

¹²⁰ Dopierała. 1996. *Księga papieży*, 55.

Wnioski

Opis pontyfikatów zamieszczonych w LP zawiera wiele cennych informacji na temat postanowień poszczególnych papieży wydanych w sprawach odnoszących się do liturgii. Niektóre z nich występują we współczesnej liturgii. Warto wymienić: „opowiadanie o ustanowieniu” (w Modlitwach eucharystycznych), słowa *sanctum sacrificium* (w Kanonie rzymskim), wyrażenie w *Hanc igitur*, *Gloria*, postawa stojąca podczas proklamacji Ewangelii, dalmatyka, pewne przepisy dotyczące wykonywania naczyń liturgicznych, obchód Wielkanocy, suche dni, które obecnie są kwartalnymi dniami modlitw, rozumienie wizerunków świętych, pokropienie wodą pobłogosławioną czy nawet tradycja zmiany imienia papieża.

Krytyczne podejście do LP i chociażby krótkie zestawienia biogramów z innymi źródłami historycznymi pozwoliło zrozumieć, że nie wszystkie zarządzenia przypisywane danym papieżom są wiarygodne. Powodem tego stanu rzeczy, jak zostało zaznaczone we wstępie, jest fakt, że LP nie pochodzi od jednego autora, a szczególnie początkowe historie pontyfikatów były spisywane dużo później.

Wydaje się jednak, że historie papieży do IX w. w tym jednym dziele przynoszą wiele interesujących wiadomości. Można przypuszczać, że powyższe opracowanie w formie skorowidzu rzeczowego może być pomocne i ułatwi prowadzenie kolejnych badań z zakresu historii liturgii.

Bibliografia

Źródła

Liber Pontificalis. 2014-2015. Cz. I–II. Red. Monika Ożóg, Henryk Pietras. Kraków: Wydawnictwo Akademii Ignatianum w Krakowie, Wydawnictwa WAM.

Patrystyka

Constitutiones Apostolorum. 2007. Red. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras. Kraków: Wydawnictwo WAM.

Eteria. 1970. *Pielgrzymka do miejsc świętych*. W *Pisma starożytnych pisarzy*. T. 6. Red. Andrzej Bogucki, 160–227. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej.

Euchologion Serapiona. 2007. *Constitutiones Apostolorum*. Red. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras, 300–318. Kraków: Wydawnictwo WAM.

Euzebiusz z Cezarei. 2013. *Historia kościelna*. Red. Henryk Pietras. Kraków: Wydawnictwo WAM.

Innocenty. *Epistola XXV: Ex Dionysio Exiguo*. PL 20, 551–564.

Leon Wielki. 1958. *Mowy*. Poznań: Księgarnia w. Wojciecha.

Nauka Dwunastu Apostolów. 1975. W *Antologia literatury patrystycznej*. T. 1. Red. Marian Michalski, 16–20. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

Tradycja Apostolska. 1975. W *Antologia literatury patrystycznej*. Red. Marian Michalski, 305–316. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX.

Dokumenty Kościoła

Acta Synodalia ann. 50–381. 2006. Red. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras. Kraków: Wydawnictwo WAM.

Sobór Nicejski I. 2001. W *Dokumenty Soborów Powszechnych*. T. 1. Red. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras, 19–61. Kraków: Wydawnictwo WAM.

Acta Synodalia ann. 381–431. 2010. Red. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras. Kraków: Wydawnictwo WAM.

Acta Synodalia ann. 431–504. 2011. Red. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras. Kraków: Wydawnictwo WAM.

Acta Synodalia, ann. 506–553. 2014. Red. Arkadiusz Baron, Henryk Pietras. Kraków: Wydawnictwo Akademii Ignatianum w Krakowie, Wydawnictwo WAM.

Święta Kongregacja Obrzędów. 1951. „Dekret *De solemnibus Vigiliis Paschalis instauranda*” (9.02.1951). *Acta Apostolice Sedis* 43 (3): 128–129.

Święta Kongregacja Obrzędów. 1955. „Dekret generalny *Liturgia hebdomadae sanctae ordo instauratum*” (16.11.1951). *Acta Apostolice Sedis* 47 (17): 838–841.

Święta Kongregacja Obrzędów. 1955. „Instrukcja *De ordine hebdomadae sanctae instaurato rite peregrando*” (16.11.1955). *Acta Apostolice Sedis* 47 (17): 842–847.

Święta Kongregacja Obrzędów. 1960. „*Rubricae Breviarium et Missalis Romani*” (26.07.1960). *Acta Apostolice Sedis* 52 (10): 596–734.

Paweł VI. 2014. List apostolski *Ministeria quaedam* (15.08.1972). W *Obrzędy ustanowienia lektorów i akolitów oraz przyjęcia do diakonatu i prezbiteratu*, 8–12. Katowice: Księgarnia św. Jacka.

Teksty liturgiczne

Hippolytus. 1968. *Prex Eucharistica* in „*Traditione Apostolica*”. W *Prex Eucharistica. Textus e variis liturgiis antiquioribus selecti*. Red. Anton Hänggi, Irmgard Pah, 180–181. Fribourg (Suisse): Éditions Universitaires Fribourg (Suisse).

Sacramentarium Veronense (Cod. Bibl. Capit. Veron. LXXXV[80]). 1978. Wyd. Leo Eizenhöfer, Petrus Siffirin, Leo C. Mohlberg. Roma: Herder Editrice e Libreria.

- Liber Sacramentorum Romanae Aeclesiae Ordinis Anni Circuli (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56). (Sacramentarium Gelasianum)*. 1981. Wyd. Leo Eizenhöfer, Petrus Siffrin, Leo C. Mohlberg. Roma: Casa Editrice Herder.
- Le Sacramentaire Grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits*. 1992. T. 1–3. Wyd. Jean Deshusses. Fribourg (Suisse): Éditions Universitaires Fribourg (Suisse).
- Missale Romanum*. Editio Princeps (1570). 1998. Red. Manlio Sodi, Achille M. Triacca. Libreria Editrice Vaticana.
- Mszal rzymski*. 1963. Opr. oo. benedyktyni z opactwa tynieckiego. Poznań: Pallottinum.
- Missale Romanum*. 2002. Typis Vaticanis.
- Mszal rzymski dla diecezji polskich*. 2010. Poznań: Pallottinum.

Literatura przedmiotu

- Bieda Ignacy. 1971. Eucharystia. W *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*. Red. Jan M. Szymusiak, Marek Starowieyski, 480–490. Poznań: Księgarnia św. Wojciecha.
- Dopierała Kazimierz. 1996. *Księga papieży*. Poznań: Pallottinum.
- Janowski Paweł, Tylus Stanisław. 2004. Liber Pontificalis. W *Encyklopedia Katolicka*. T. 10. Red. Andrzej Szostek, 949–450. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Jungmann Josef A. 2013. *Liturgia pierwotnego Kościoła do czasów Grzegorza Wielkiego*. Tłum. Teresa Lubowiecka. Tyniec: Wydawnictwo Benedyktynów.
- Martimort Aimé G. 1985. *La Chiesa in preghiera. Introduzione alla Liturgia*. T. 2: *L'Eucaristia*. Brescia: Queriniana.
- Nowak Jacek. 2009. *Maryja w liturgii i pobożności Kościoła*. Poznań: Pallottinum.
- Nowak Jacek. 2020. *Święci w misterium paschalnym Chrystusa*. Poznań: Pallottinum.
- Nowowiejski Antoni J. 1902. *Wykład Liturgii Kościoła Katolickiego*. T. 2. Warszawa: Drukarnia Franciszka Czerwińskiego.
- Wodnik Anna. 1986. *Wędrówki po Rzymie*. T. I: Śladami św. Piotra. Rzym [Wydawca nieznany].

JACEK NOWAK, prof. dr hab., prezbiter w Stowarzyszeniu Apostolstwa Katolickiego, profesor w Instytucie Nauk Teologicznych Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, konsulador i sekretarz Komisji ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów Konferencji Episkopatu Polski.